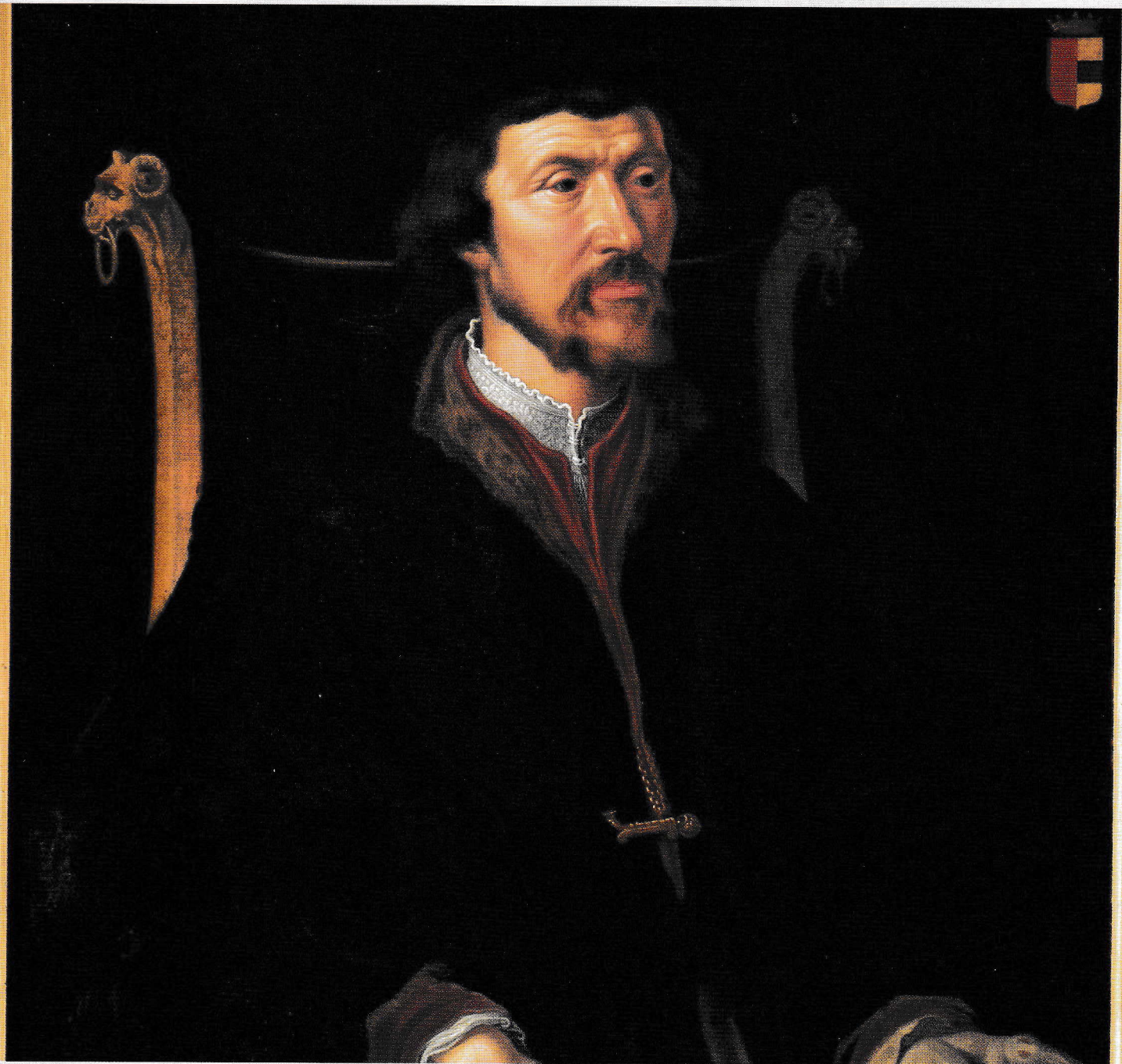

WAARDEEL

Valken
op Mensinge

Ingekleurde
Kuyperkaarten
van Drenthe

De achterkant
van het archief
Over indices, thesauriers,
nadere toegangen en
contextualiseren

Kamp Westerbork
Archeologisch onderzoek
tussen wetenschap en
maatschappij

WAARDEEL

DRENTS HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Een uitgave van de Drentse Historische Vereniging, vereniging voor geschiedenis en genealogie dat vier maal per jaar verschijnt.

Waardeel publiceert bijdragen op het gebied van Drentse geschiedenis in de meest brede zin. Het tijdschrift is een podium voor zowel amateurs als professionals om hun onderzoeksresultaten te publiceren.

Redactie

Garry Wiersema | hoofdredactie

Filip Vedder | eindredactie

Kees Dinkla

Janneke Hielkema

Henny Visscher

Vaste medewerker

Jan Bos

Mailadres

U kunt de redactie bereiken via
dhv.waardeel@gmail.com

Omslag

(Vermoedelijk) Johan van Ewsum, ca. 1540.
Zeventiende-eeuwse kopie van een schilderij door
Maerten van Heemskerck (Fries Museum)

De redactie heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de afbeeldingen volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te doen gelden, kunnen zich alsnog tot de redactie wenden.

Inhoud

- 3 **Valken op Mensinge**
Redmer Alma
- 14 **Ingekleurde Kuyperkaarten van Drenthe**
Kees Floor
- 18 **De achterkant van het archief**
Over indices, thesauriers, nadere
toegangen en contextualiseren
Anja Schuring
- 25 **Kamp Westerbork**
Archeologisch onderzoek tussen
wetenschap en maatschappij
Ivar Schute

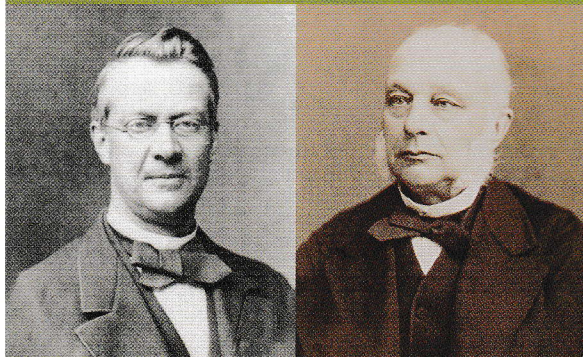
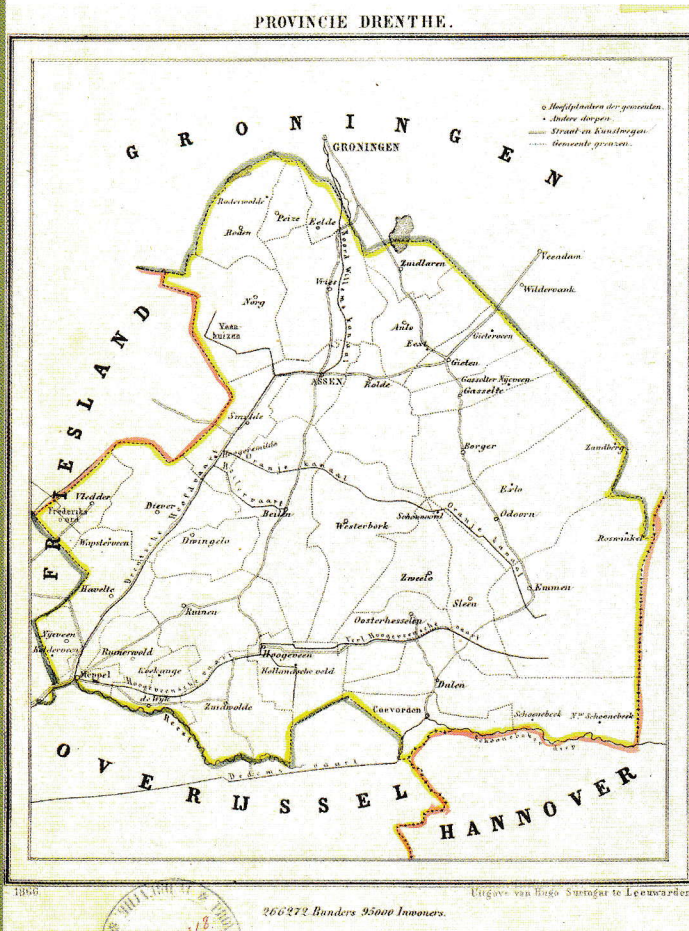

Foto links: Hugo Suringar (1834-1911), uitgever van de Gemeente-atlas van Drenthe (Allard Pierson/UvA).
Foto rechts: Cartograaf Jacob Kuyper (1821-1908), samensteller en ontwerper van de Gemeente-atlas van Drenthe (wikimedia.com)

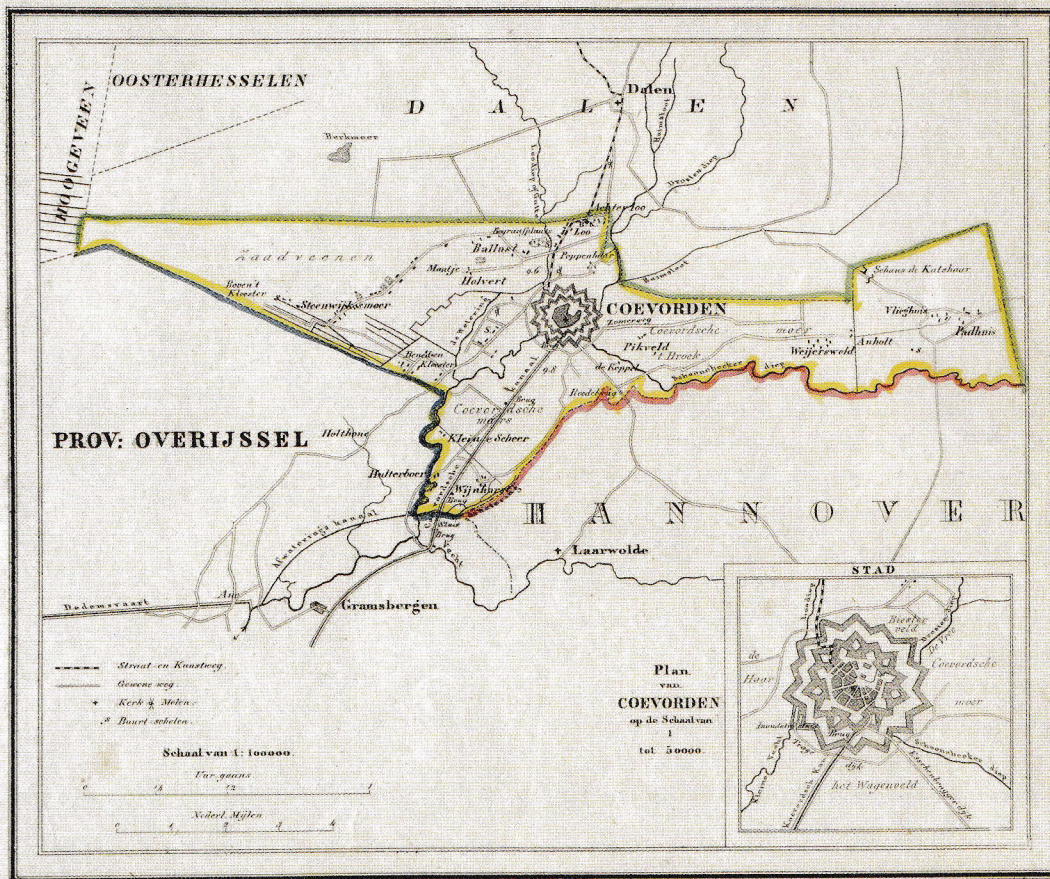
Ingekleurde Kuyperkaarten van Drenthe

In het bekende negentiende-eeuwse boekwerk *Gemeente-atlas van Nederland* uit 1868 bevat het deel van de provincie Drenthe weliswaar het kleinste aantal kaarten, maar wel de meeste veelkleurige. **Kees Floor** vertelt over de Drentse Kuyperkaarten en de totstandkoming ervan.

De kaarten van de *Gemeente-atlas van Drenthe* van Jacob Kuyper uit 1865 genieten een grote bekendheid en populariteit.¹ Veelal zijn ze beschikbaar in zwart-wit door facsimile-uitgaven van de atlas in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Kuyper en zijn uitgever, Hugo Suringar uit Leeuwarden, hechtten echter sterk aan het gebruik van kleur. De meeste kaarten uit de oorspronkelijke atlas bevatten twee kleuren, sommige drie en in uitzonderlijke gevallen zelfs het maximum van vier. Voor zover bekend gaat het over heel Nederland om slechts zes vierkleurige Kuyperkaarten, waarvan drie van gemeenten in Drenthe.

Overzichtskaart van de provincie Drenthe uit de Gemeente-atlas van Drenthe uit 1866 (Drents Archief)

1866.

4022 2 Donders 2575 Inwoners.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

Kaart van de gemeente Coevorden uit de Gemeente-atlas van Drenthe uit 1866 (atlas1868.nl)

Op 14 juni 1864 plaatste de *Drentsche en Asser Courant* een advertentie van Hugo Suringar uit Leeuwarden. De uitgever, die in zijn woonplaats ook een boekhandel, drukkerij en veilinghuis had, stelde daarin de intekening open op een door hem uit te geven *Gemeente-atlas van Drenthe*. De kaarten uit die atlas, die ook per stuk te krijgen waren, werden ontworpen en getekend door Jacob Kuyper. Kuyper was aardrijkskundige, cartograaf, tekenaar-redacteur en medeoprichter van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.

Op 21 oktober 1865 liet de uitgever in hetzelfde dagblad weten dat de atlas via de boekhandel geleverd kon worden. Ook van de gemeenten in andere provincies zouden in dat jaar of de jaren erna plattegronden worden uitgegeven. Een atlas van heel Nederland met 1205 kaarten kostte destijds ongeveer zeventig gulden. Een atlas van de provincie Drenthe met 35 kaarten kwam op zo'n drie gulden.² Die atlas bevatte plattegronden van alle 33 Drentse gemeenten, een extra plattegrond van de stad Assen en een overzichtskaart van de provincie. Een kaart van de stad Coevorden was als inzet geplaatst op de kaart van de gemeente Coevorden.

De kaarten

Kuyper noteerde op zijn gemeentekaarten, volgens de bijgeplaatste legenda, verharde wegen, gewone, buurt- of binnenwegen (onverhard), kerken en – al zijn die soms moeilijk te vinden – molens. Straat- en kunstwegen waren destijds overigens nog vrij zeldzaam. Incidenteel worden ook andere zaken in de legenda genoemd. Zo bevat de kaart van Coevorden als enige in Drenthe aanduidingen van de buurtscholen. De kaart van Sleen (niet afgebeeld) toont, eveneens als enige in de provincie, de grenzen tussen de afzonderlijke marken, in dit geval Noord-Sleen, Zuid-Sleen en Erm.

Op de kaarten vinden we verder aanduidingen van vaarten, rivieren en andere waterlopen, bruggen en sluizen. De plattegronden geven tevens een beeld van de bestaande bebouwing. Volgens recensies uit die tijd werden leerlingen van scholen die de kaarten in hun lessen gebruikten en met korting konden bestellen, heel enthousiast als ze hun eigen woning op een kaart konden terugvinden.³ Verder duidde Kuyper de al dan niet in onbruik geraakte verdedigingswerken (schansen) aan en uiteraard de hunebedden.

... naar officiële bronnen bewerkt

Kuyper baseerde zich bij het vervaardigen van de kaarten voor zijn gemeenteatlas op reeds beschikbare kaarten, zoals de topografische kaart en provincialekaarten.⁴ Hij maakte daarvan naar eigen zeggen een verbeterde kopie, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters, die een concept-kaart toegezonden hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte. Overigens was het lang niet in alle gevallen gemakkelijk om van die “drommelsche burgemeesters” antwoord te krijgen op de verzoeken om duidelijke verbeteringsuggesties aan te leveren.

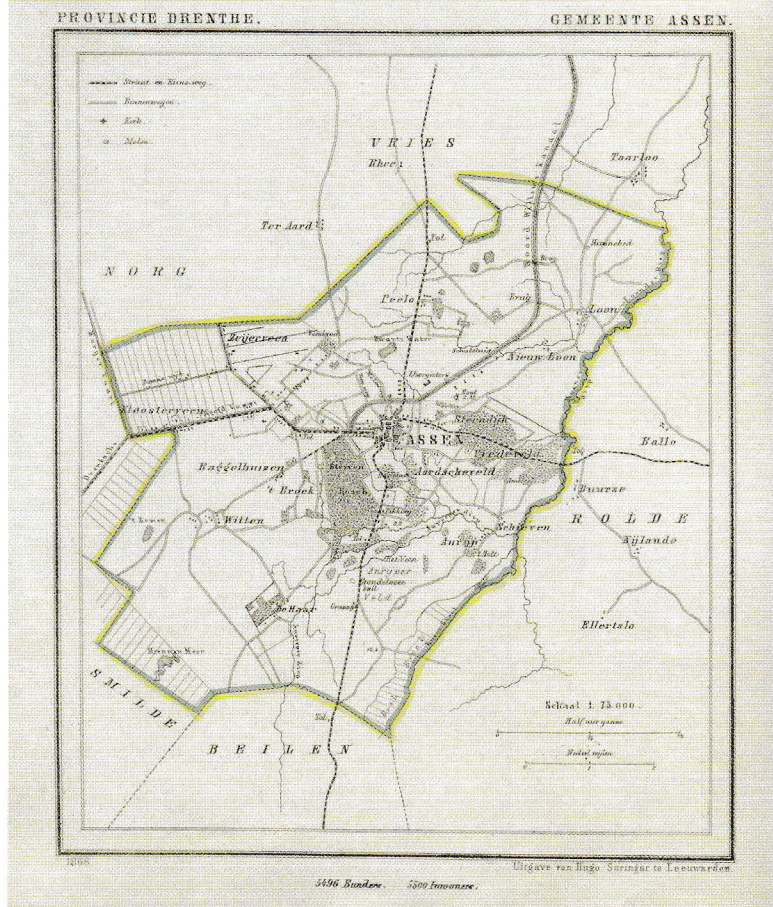
Elke negentiende-eeuwse gemeente kreeg in de gemeenteatlas een eigen kaartblad. Doordat niet iedere gemeente even groot was en de vorm van het grondgebied nu eens compact en dan weer langgerekt, is de schaal van de kaart variabel. De voor Drentse gemeenten gehanteerde schalen liepen uiteen van 1:37.500 (Meppel) tot 1: 200.000 (Dalen).

Op de kaarten stonden steeds de oppervlakte en het aantal inwoners vermeld, zodat de gebruikers ondanks de verschillende schalen die door elkaar heen gebruikt werden, toch een indruk konden krijgen van de grootte en het belang van de gemeenten.

Kleurgebruik

Om de kaarten aantrekkelijker te maken voor het oog, gebruikte Kuyper twee of meer kleuren. Het inkleuren met penseel en waterverf werd veelal gedaan door kinderen.⁵ Eerst in 1874, dus na het verschijnen van de *Gemeente-atlas van Drenthe*, trad het kinderwetje van Van Houten in werking; de Arbeidsinspectie die op naleving ervan toe moest zien, werd pas ingesteld in 1890. Wie alleen producten wil kopen die op een menswaardige manier, zonder kinderarbeid, zijn vervaardigd, moet dus de Kuyperkaarten links laten liggen.

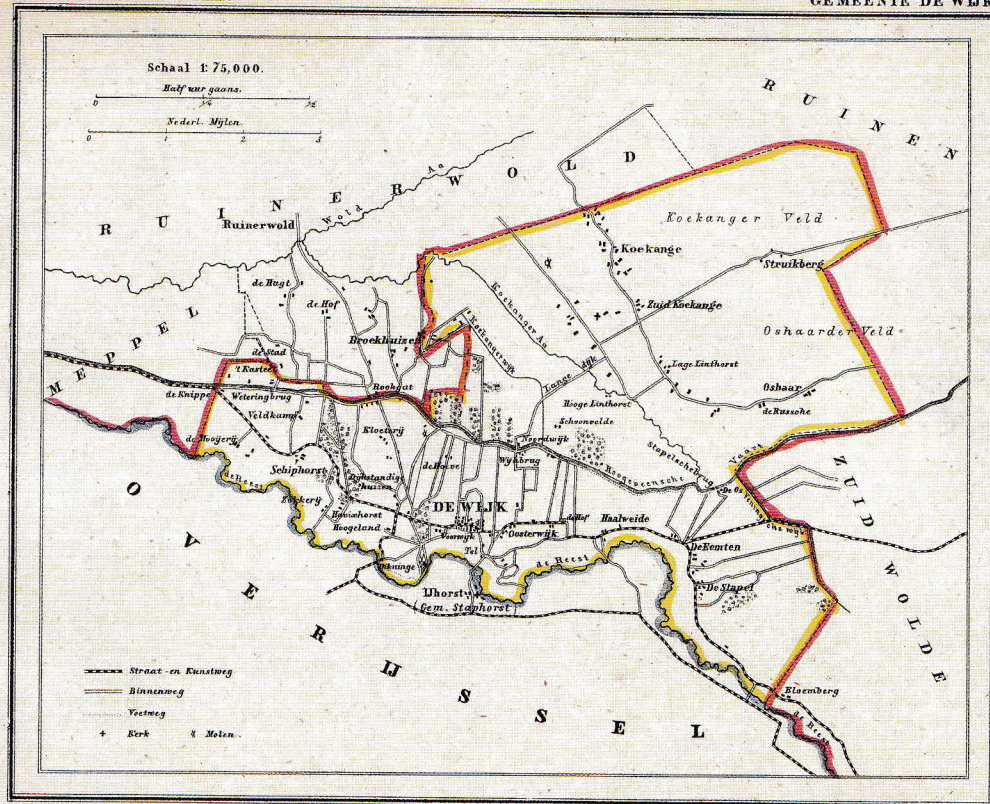
De kleuren dienden vooral om de gemeentegrenzen te accentueren. Standaard ging het om twee kleuren, zoals bijvoorbeeld op de kaart van Assen is te zien, met groen aan de binnenzijde van de gemeentegrens en geel aan de buitenkant. Bij tegen de provincie- of landsgrens aan gelegen gemeenten werden drie kleuren toegepast. De kleur aan de buitenzijde van de grens had dan bij gemeenten uit de eigen provincie een andere kleur dan aan de provincie- of landsgrens. Zo is op de kaart van De Wijk, waarop

Kaart van de gemeente Assen uit de Gemeente-atlas van Drenthe uit 1866 (atlas1868.nl)

de binnenzijde van de gemeentegrens geel is gemarkeerd, de buitengrens aan de Drentse kant rood, die aan de Overijsselse kant blauw. In zeer uitzonderlijke gevallen werden zelfs vier verschillende kleuren toegepast. Dat was het geval als er, naast grenzen met gemeenten in de eigen provincie, ook sprake was van twee verschillende provinciegrenzen of een provinciegrens en een landsgrens. Op de kaart van Coevorden met gele binnengrenzen zijn de buitengrenzen met andere Drentse gemeenten (Dalen en Hogeveen) groen, die met de provincie Overijssel blauw en met het Koninkrijk Hannover rood.

Van de bijna 1200 toenmalige gemeenten in Nederland kwamen er ongeveer dertig in aanmerking voor een dergelijke ‘vierkleurenbehandeling’. Slechts bij ~~een~~ daarvan⁶ werden er inderdaad vier kleuren toegepast, waarvan drie in Drenthe: Coevorden, Emmen en Vledder. In de overige, vergelijkbare gevallen werden Kuypers kleurregels niet correct toegepast. Suringar en Kuyper waren overigens wel vaker niet te spreken over de “soms grenzeloze slordigheid” waarmee werd ingekleurd, het beperkt aantal gebruikte kleuren en de vele gevallen waarin de aanduiding van de grenzen afweek van het meegeleverde voorbeeld.

1865

4222 Bunders 2050 Inwoners.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

Kaart van de gemeente De Wijk uit de Gemeente-atlas van Drenthe uit 1865 (datnarrenschip.nl)

Datering

Eind juli 1864 stuurde Kuyper de laatste vijftien tekeningen van Drentse gemeenten naar de uitgever. Daarna konden de graveurs aan het werk; ze dateerden de kaarten meestal op 1865. Suringar was ook van plan de atlas 'up-to-date' te houden. Vrijwel alle Drentse gemeentekaarten kregen dan ook een herdruk in 1866 of 1867. De beide versies waren vaak identiek, maar soms waren er ook wijzigingen, bijvoorbeeld in het inwoneraantal of als er een weg was verhard. Ook de gebruikte kleuren konden verschillen.

Ten minste tot eind jaren zeventig omvatte de atlas grotendeels kaarten uit de beginjaren. Wel werden de niet-gedateerde plattengronden van verscheidene gemeenten⁷ opnieuw getekend, vermoedelijk omstreeks 1871. Van de gemeenten Assen en Vries verschenen geactualiseerde herdrukken in 1875. Tegen die tijd waren op de kaarten de Nederlandse mijlen vervangen door kilometers en de bunders door hectaren.

In de jaren tachtig werd de informatie uit de atlas nog steeds bijgehouden. In 1888 verschenen er recente kaarten van Hoogeveen en Schoonebeek.⁸ Laatstgenoemde gemeente had zich pas in 1884 losgemaakt van Dalen en kwam daardoor nog niet in eerdere uitgaven van de gemeentatlas voor.

Tot slot

In 1864 tekende Jacob Kuyper kaarten van alle gemeenten in Drenthe. De kaarten worden vaak gereproduceerd in zwart-wit, maar de auteur en de uitgever hechtten destijds sterk aan kleur. Van slechts zes van de bijna 1200 gemeenten in Nederland zijn kaarten in vier kleuren bekend; drie van die gemeenten liggen in Drenthe.

Noten

- 1 Websites met losse kaarten: atlas1868.nl, atlasenkaart.nl, kartografie.middenlimburg.net, datnarrenschip.nl en deoudewereld.nl.
- 2 Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, *Tentoonstelling van hulpmiddelen voor den boekhandel, augustus 1881* (delpher.nl).
- 3 *Tijdschrift voor staatshuiskunde en statistiek* (1875) 252 (delpher.nl).
- 4 Archief AllardPierson/UvA, inv.nr. 734, archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar.
- 5 M. Keyser, 'De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19^e eeuw', *Caert-Thresoor* II (1994) 83.
- 6 Coevorden (Dr, 1866), Emmen (Dr, 1865), Gramsbergen (Ov, 1865), Vledder (Dr, 1865), Uithoorn (NH, 1868) en Nieuwveen (ZH, 1866). *Ambt Hardenberg (1866), Weert (1866)*
- 7 Anloo, Borger, Coevorden, Dalen, Havelte, Ruinen en Zuidlaren.
- 8 Archief AllardPierson//UvA, inv.nrs. 1767 en 1769, archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar.